

Szelényi Iván

SZEGÉNYSÉG, ETNICITÁS ÉS A SZEGÉNYSÉG „FEMINIZÁCIÓJA” AZ ÁTMENETI TÁRSADALMAKBAN – BEVEZETÉS

Elméleti kérdések

Mind a szegénység mértéke, mind jellege változóban van Kelet-Európában a szocializmusból a piacgazdaságba való átmenet korszakában. Nem csupán a legnagyobb szegénységben élők arányszáma nőtt meg számottevően, de több kutató szerint a szegénység jellege is megváltozott. A társadalomtudósok általában úgy vélték, hogy az államszocializmus idején a szegénységet elsősorban demográfiai tényezők határozták meg. Sokgyermekes családok, idős vagy beteg emberek lettek szegények. Egyes megfigyelők szerint a posztkommunizmus időszakában a társadalmi állás, etnicitás, illetve nem tekinthető a szegénység fő okának.

Továbbá számos kutató szerint a piacgazdaság kialakulásával inkább előfordulhat, hogy egyesek egész életükben szegények maradnak, illetve a legnagyobb szegénységben élők térben is inkább szegregálódnak a kevésbé szegényektől, mint korábban. A posztkommunizmusban tehát egy „új szegénység” figyelhető meg. Másként fogalmazva a posztkommunizmus korszakában kialakulóban van egy társadalom alatti társadalom, egy „underclass”, különösképpen, ha a szegénység és etnikum összekapcsolódnak, vagyis ha a szegénység koncentrálik egy vagy néhány etnikailag meghatározható társadalmi csoportban. Ladányi János egyik központi hipotézise szerint sok roma az átmeneti társadalmakban szélsőséges szegénységben él, nincs reménye már arra, hogy valaha is kikerüljön a nyomorból, térben is egyre inkább szegregálódik a nem romáktól és kevésbé szegényektől, s gyermekeire is hasonló sors vár. Ebben az értelemben ír Ladányi roma „társadalom alatti társadalomról”, roma „underclass”-ról.

Vannak azonban, akik azzal érvelnek, hogy nemcsak bizonyos etnikai csoportokat sújt a szegénység jobban, mint az etnikai többséget, hanem a nők is nagyobb arányban találhatók a szegények között, mint a férfiak, tehát a szegénység „feminizálódik”. A szegénység feminizálódása azt jelenti, hogy azok a háztartások, melyekben a családfő nő, nagyobb valószínűséggel lesznek szegények, mint a férfi családfővel rendelkező családok, illetve a szegény háztartásokon belül a nők inkább viselik a szegénység terheit, mint a férfiak.

Végül, úgy tűnik, számottevő országok közötti különbség is kimutatható a szegénység mértékét, jellegét és dinamikáját illetően Európa posztkommunista társadalmaiban. Egyes országok a neoliberális reform útját követve mintha a liberális

piacgazdaság felé vezető „evolúciós” úton járnának. Más országok óvatosabban távolodtak el az államszocialista modelltől, s ennek következtében átalakulásuk „involúciós” jellegű, s úgy tűnik, a kapitalizmus egy neopatrimonialis rendszerét kezdik kialakítani. Neoklasszikus közgazdászok azt állították, hogy a neoliberais reform eredményei idővel „letüremkednek” a társadalom alacsonyabb rétegeibe is. Másként fogalmazva a neoklasszikus közgazdászok arra számítanak, hogy a neoliberais reform gazdasági növekedést indukál, s bár a társadalmi egyenlőtlenségek akár még nőhetnek is, az abszolút szegénység csökkenni fog a reform előrehaladtával és a piac térnyerésével. Következésképpen azokban az országokban, melyekben nem valósították meg a neoliberais reform javaslatait, ott – a neoklasszikus közgazdászok szerint – gazdasági stagnálásra és a szegénység újratermelődésére kell számítanunk.

A Szociológiai Szemlének ebben a különszámában közreadott tanulmányok az első alkalommal tesznek kísérletet arra, hogy ezeket az elméleti kérdéseket szembesítsék egy 1999–2000-ben hat európai posztkommunista országban végzett empirikus kutatás eredményeivel. A szerzők azt fontolgatják, hogy a 20. század utolsó évtizedében volt-e tendencia Közép- és Kelet-Európában egy „új szegénység” kialakulására, kimutatható-e, hogy egy „társadalom alatti társadalom”, egy „underclass” formálódik. A tanulmányok egy része azt is vizsgálja, hogy különböző társadalmakban miként konstruálódik a roma etnicitás, mi az összefüggés szegénység és etnicitás között. Más tanulmányok azt próbálják elönteni, hogy a szegénység feminizálódik-e a posztkommunista átmenet korszakában. Végül egyes tanulmányok azt dokumentálják, hogy mennyiben vannak országok között különbségek a szegénység mértékében, illetve természetében.

Adatok és kutatási stratégia

Az előzőekben felvetett kérdésekre statisztikai adatokkal próbálunk választ adni. Ezeket az adatokat egy kérdőíves felmérés során állítottuk elő. A felmérésre hat posztkommunista országban, Bulgáriában, Lengyelországban, Magyarországon, Oroszországban, Romániában és Szlovákiában került sor az 1999 ősze és 2000 tele-tavasza közötti időszakban. Vizsgálódásunk nem korlátozódott kérdőíves felmérésre, néprajzi kutatómunka egészítette ki. A Ford Alapítvány támogatta a kutatást. A kutatás igazgatója én voltam, társigazgatókként Rebecca Emigh, Fodor Éva és Ladányi János segítettek munkámban. Minden országban, ahol a kutatás folyt, kutatókból és doktorandusz-hallgatókból álló kutatócsoport vett részt munkánkban.

A felmérést mindegyik országban országos reprezentatív mintán végeztük. Oroszországban az Uráltól nyugatra elhelyezkedő országrészekben véletlen módszerrel 2.500 egyént választottunk ki, az országos véletlen minta nagysága minden más országban 1.000 fő, illetve háztartás volt. Romániában és Szlovákiában a minta kiválasztása a „véletlen séta” módszerével történt, vagyis az elsődleges mintavételi egység a háztartás volt. Az egyéni válaszadókat a háztartásokon belül a Kish-táblázat segítségével választottuk ki. Minden más országban az egyének véletlen mintáját állítottuk elő, különböző névsorok felhasználásával. Az így előállított minták reprezentatívnak tekinthetők, adataink jól közelítik a népszámlálásból ismert

népességmegoszlásokat. Kivételt Szlovákia képvisel, ebben az országban a minta alulreprezentálta az alacsony iskolai végzettségűeket és a romákat. Itt a problémát az okozta, hogy a szlovák piackutató intézmény nem tudta kellő mértékben ellenőrizni a „véletlen sétát”, illetve az így elvégzett mintavételt. Erőforrások hiányában ez az intézmény a véletlen minta kiválasztását a kérdezőbiztosokra bízta. Még csak térképeik se voltak a kiválasztott településekről, tehát azt se tudták pontosan véletlenül kiválasztani, hogy a véletlen mintának pontosan melyik háztól kell kezdődnie. Nem meglepő tehát, ha a kérdezőbiztosok igyekeztek elkerülni a szegényebb negyedeket, s elkerülték a cigánytelepeket. Ezt a problémát a kutatás korai fázisában felismertük, de a szlovák partnerünk a hibát nem tudta kijavítani. Vagy el kellett fogadnunk, hogy Szlovákiában egy nem kellő mértékben reprezentatív mintánk lesz, vagy ki kellett volna hagynunk Szlovákiát a vizsgálatból. Sok töprengés után úgy döntöttünk, hogy a kisebb hiba az lesz, ha vállaljuk a minta torzításait, hiszen az így bekövetkezett hiba nagysága felmérhető, s az elemzés során figyelembe vehető.

A véletlenül kiválasztott általános népességmintát kiegészítettük két véletlenül kiválasztott túlreprezentált almintával – romákat és a különösen nagy szegénységben őket reprezentáltak túl, mivel ez a két népességcsoport volt fontos elméleti hipotéziseink ellenőrzéséhez. Továbbá: a véletlen általános népességminta esetében egyik csoportból se kerültek volna be válaszadók elég nagy esetszámmal a mintába ahhoz, hogy ezeket az adatokat statisztikailag értelmezni tudjuk.

Az elmúlt néhány évben különböző közvélemény-kutató intézetek több alkalommal is használták felméréseikben a kérdezőbiztosok jelentését annak a meghatározására, hogy kit lehet romának tekinteni. Magyarországon mind a Szonda-Ipsos, mind a TÁRKI használta ezt a módszert. A Ladányi Jánossal közösen a Szociológiai Szemle e számába írt dolgozatunkban mérlegeljük, hogy melyek a kérdezőbiztosi jelentéseket felhasználó roma-meghatározás előnyei és hátrányai más, a roma etnicitás meghatározásához felhasználható módszerekkel összehasonlítva. A népszámlálásokban például általában azt tekintik romának, aki önmagát romának nevezi meg. Egyes kutatók szakértők (szociális munkások, pedagógusok stb.) véleménye alapján határozzák meg, hogy egy népességen belül ki tekinthető romának. A mi vizsgálatunkban mindhárom módszert felhasználtuk. Kiindulópontként a kérdezőbiztosi jelentéseket használtuk fel, s így állítottunk elő egy „roma” túlreprezentációt. A tényleges kérdőíves felmérés során azonban megkérdeztük mindazoktól, akik a mintánkba bekerültek, hogy önmagukat romának tekintik-e. Végül, miután a felmérést befejeztük mindazokban a népszámlálási körzetekben, ahol vagy a kérdezőbiztos jelentése, vagy önidentifikáció alapján romákat véltünk találni, megkértünk szakértőket, hogy jelöljék meg azokat a családokat, akiket ők romának tekintenek a mintánkba bekerült személyek közül. A három „klasszifikációs rendszer” összehasonlító elemzése kutatásunk egyik fontos célkitűzése. Úgy képzeljük, hogy a legtagasabb kört a kérdezőbiztosi minősítés adja. Valószínűtlen, hogy nagy számban lennének olyanok, akik magukat romának tekintik, vagy akiket a szakértők romának minősítenek, de akiket a kérdezőbiztosok ne gondoltak volna romának. A három klasszifikációs rendszert mintegy három, az előzőt mindig magába foglaló, egyre tagasabb körök rendszereként képzeljük el: a szakértők mindenkit romának fognak minősíteni, akik magukat romának tekintik, de ezen túl egyes egyéneket romának minősítenek azok közül is, akik magukat nem tekintik romának. Hasonlóképpen a

kérdőbiztosok mindenkit romának tekintenek majd, akiket a szakértők romának vélnek, de minősítenek egyeseket romának azok közül is, akikről a szakértők nem gondolják, hogy román. Amennyiben ez az előfeltevés megállja a helyét, nem ésszerűtlen az eljárásunk, vagyis az, hogy a roma túlreprezentációt a kérdőbiztosok jelentései alapján végeztük el.

Három országban (Bulgáriában, Magyarországon és Romániában), ahol jelentős roma népesség él, piackutató cégekkel együttműködve állítottuk elő a roma túlreprezentációt. Bár Szlovákiában is számottevő a roma népesség, a velünk együttműködő szlovák cég módszertani problémái miatt nem mertünk arra vállalkozni, hogy roma túlreprezentációt kíséreljünk meg ebben az országban. Mindhárom országban, ahol a romákat túlreprezentáltuk, a piackutató intézmények havonta végeznek felméréseket (többnyire egy ezerfős mintán) úgynevezett „omnibusz” kérdőívekkel. Mi egy éven keresztül dolgoztunk együtt ezekkel a piackutató intézményekkel, s 10.000–19.000 háztartás „szűrését” végeztük el ily módon. Az omnibusz-kérdőívhez kapcsolódva néhány kérdést tettünk fel az interjú befejezése után a kérdőbiztosoknak. Azt kérdeztük tőlük, hogy a háztartást vagy annak valamelyik tagját romának vélik-e. Azt is megkérdeztük, hogy mennyire biztosak ebben, s mire alapítják véleményüket. Az így romának minősített háztartások képezték a roma almintát.

Hasonló módszerrel túlreprezentáltuk a legnagyobb szegénységben élőket is négy országban (Bulgáriában, Lengyelországban, Magyarországon és Romániában). Oroszországban nem reprezentáltuk túl a legszegényebbeket, mert elővizsgálataink azt mutatták, hogy a 2.500 fős véletlen általános népességmintában elég „nagyon szegény” lesz ahhoz, hogy az adataikat statisztikailag értelmezni tudjuk. Szlovákiában a már említett módszertani okok miatt álltunk el a legszegényebbek túlreprezentációjától. Akárcsak a roma túlreprezentáció esetében, a szegények túlreprezentációját is szűrőkérdésekkel végeztük el, a piackutató intézmények omnibusz-felméréseihez kapcsolódva. A kérdőbiztosoknak egy sor kérdést tettünk fel az éppen megkérdezett háztartás anyagi helyzetére vonatkozóan (így például megkérdeztük, látta-e jelét alultápláltságnak a háztartásban, a lakást egészségtelennek vagy életveszélyesnek tekinti-e, stb.). Ha a kérdőbiztos akár csak egyik kérdésre is pozitívan válaszolt, akkor a háztartást beválasztottuk a „legszegényebbek” almintájába. A tényleges felmérés során azután számos kérdést tettünk fel a háztartás életszínvonalát illetően, és a kérdőbiztos (aki az esetek jó részében egy másik személy volt a mi felmérésünkénél, mint a szűrővizsgálatnál) ismét megkértük, hogy válaszoljon ugyanazokra a kérdésekre, melyekre a szűrőfelmérés kérdőbiztosának kellett válaszolnia. A legszegényebbek túlreprezentációja tehát azt a célt szolgálta, hogy elegendő számban találjunk nagyon szegény nem romát (akik nem csak a kérdőbiztos becslése alapján minősültek nagyon szegénynek, hanem a felmérésünk adatai alapján is azoknak bizonyultak), s így össze tudjuk hasonlítani elegendő számban a nagyon szegény nem romákat a nagyon szegény romákkal.

Mind a roma, mind a nagyon szegény túlreprezentáció véletlen mintát eredményezett. Pontosán tudjuk, hogy milyen valószínűséggel került egy háztartás a túlreprezentált almintába, tehát megfelelő súlyozással akár együtt is tudjuk elemezni különböző mintáinkat. Fontos viszont hangsúlyoznunk, hogy mi mind a roma etnicitást, mind a „szegénységet” társadalmi konstrukcióként értelmezzük. Szó sincs

tehát arról, mintha elfogadnánk a kérdezőbiztos „becslését” akár a megkérdezett etnicitásáról, akár szegénységéről mint „igaz” állítást. Mind az etnicitásról, mind a szegénységről a definíciók sokaságával dolgozunk, s azt próbáljuk megérteni, ki mikor kit tekint cigánynak, illetve szegénynek, s nem az érdekel bennünket, hogy ki „valójában” cigány vagy szegény. Ennek a problémának a metodológiai kérdéseivel részletesebben foglalkozom Ladányi Jánossal közösen írt dolgozatomban, ami szintén a folyóiratnak ebben a számában jelenik meg.

Kérdőíves felmérésünket néprajzi esettanulmányok egészítették ki. Mindegyik országban két-három különösen szegény települést választottunk ki. E települések nagyjából falvak voltak – mindössze két városi gettóról készítettünk szociográfiát. A legtöbb település roma gettó volt, bár akadt – Lengyelországban, Oroszországban és Grúziában – néhány olyan település is, mely vagy csupán nagyon szegény volt, vagy egy nem roma – Grúzia esetében: kurd – szegény etnikum lakóhelye volt. A nemzeti kutatócsoportjaink diák/doktorandus tagjai egyéves ösztöndíjat kaptak tőlünk, s cserébe azt kértük tőlük, hogy ezeken a településeken szociográfiát készítsenek. Azt vártuk tőlük, hogy az év egy részét e településeken éljék le, s ott résztvevő megfigyelést végezzenek. 1998–1999-ben több alkalommal találkoztak a kutatás igazgatói a nemzeti kutatócsoportokkal, s e hosszabb, hétvégéket kitöltő munkaüléseken koordináltuk a települések kiválasztását, s megpróbáltuk egybehangolni a településeken végzett munka módszertanát. E szociográfiákról készített jelentések web-oldalunkon (www.yale.edu/ccr/) olvashatók. (A web-oldalon ki kell választani a „Poverty Project”-et, majd ott a „Final Reports”-ot, ahol összes elkészült szociográfia teljes szövege megtalálható.)

A hat országot a kutatásunkat inspiráló elméleti megfontolások alapján választottuk ki. Mint már utaltunk rá, az országok úgy is felfoghatók, mint a „posztkommunista kapitalizmusok” különböző ideáltípusai, s az országok különböznek egymástól etnikai összetételüket tekintve is. Kutatásunkban alapvetően két főbb kérdésre keresünk választ. Először is azt kutatjuk, van-e tendencia egy társadalom alatti társadalom vagy „underclass” kialakulására, s ha igen, ennek szükséges előfeltétele-e egy roma vagy a romához hasonló etnicitás jelenléte valamely társadalomban. E kérdésre a választ a lengyel és orosz szegénységnek a bolgár, magyar vagy román szegénységgel való összehasonlítása adhatja meg. Az első két társadalom etnikailag lényegileg homogén, az utóbbi három társadalomban számottevő cigány kisebbség él. (Oroszországban élnek különböző etnikai csoportok, de azok általában zárványszerűen, szinte „rezervátumokba”, autonóm területekbe zárva különülnek el az orosz társadalomtól).

A második fontos kérdésünk, hogy az a tény, hogy a posztkommunista társadalmak az átalakulás különböző útjait választották, következményekkel jár-e a szegénység mértékére és dinamikájára. E kérdésre a választ a „neoliberális rezsimeknek”, vagyis Lengyelországnak és Magyarországnak a „neopatrimoniális redszerekkel”, vagyis Bulgáriával, Oroszországgal és Romániával való összehasonlításával keressük.

Miután az adatokat összegyűjtöttük, és a szociográfiai munkát is befejeztük, a Ford Alapítvány támogatásával a nemzeti kutatócsoportok tagjait meghívtuk egy-egy szemeszterre, hogy a Yale-en közösen elemezzék az adatokat. 2000 szeptember és 2001 decembere között három munkacsoport működött a Yale-en. Mindegyik munkacsoportnak 6–8 tagja volt, s a Yale-en tanuló amerikai doktorandus-hallgatók

is bekapcsolódtak az elemző munkába. 2000 őszi szemeszterében a fő feladat az országok közötti összehasonlítás volt. A 2001 tavaszi szemeszterében működő munkacsoport az etnicitás és szegénység összefüggéseivel foglalkozott. 2001 őszi szemeszterének a témája a szegénység feminizációja az átmeneti társadalmakban.

Eredmények

A Szociológiai Szemle e számában megjelenő tanulmányok az eddig készült munkáinkból mazsoláznak, s az előzetes eredményekről próbálnak áttekintést adni. Távlatosabb célunk, hogy a kutatás eredményeiből több monográfia hosszúságú művet publikáljunk, vagyis e különszám mintegy csak előre jelzi, hogy mik is a kutatás fontosabb eredményei.

Két dolgozat, Gail Kligman írása, valamint a Ladányi Jánossal közösen írt esszém a roma etnicitás „társadalmi konstrukciójával” foglalkozik. Kligman a szociográfiai kutatások eredményei alapján keresi a választ arra a kérdésre, hogy „ki a cigány?”. Ladányival közösen írt dolgozatunk kvantitatív adatokat elemez, bár egyelőre csak a leíró statisztikák szintjén, s azt próbáljuk kimutatni, hogy mennyire térnek el, illetve egyeznek meg a különböző „klasszifikációs rendszerek”. E tanulmányban az elemzésünk a kérdezőbiztosi klasszifikáció és az önidentifikáció összehasonlítására korlátozódik, a szakértői klasszifikáció elemzése még várat magára.

Két tanulmány foglalkozik a nőknek a posztkommunista átalakulás korszakában tapasztalt helyzetével. Fodor Éva a „szegénység feminizációjának” a hipotézisét ellenőrzi. Úgy látja, hogy a neoliberális rendszerekben nincs sok jele a szegénység feminizálódásának, a neopatromniális rendszerekben azonban talál olyan bizonyítékot, ami a feminizáció hipotézisét támogatja. Christy Glass és Janette Kawachi a munkanélküliség mértékében fennálló nemek közötti különbséget vizsgálják. Kutatásukat Lengyelországra és Magyarországra korlátozzák, s azt találják, hogy a nők nagyobb valószínűséggel lesznek munkanélküliek Lengyelországban, mint a férfiak, de ez nem áll Magyarország esetében. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy a nők előnye Magyarországon a munkanélküliség tekintetében – amit Fodor Éva korábbi tanulmányaiban 1993-as adatok alapján dokumentált – 2000-re megszűnik, vagy legalábbis csökkent.

Végül Henryk Domański és Petar-Emil Mitev a szegénység mértékét és dinamikáját országok között hasonlítják össze. Domanski arra a következtetésre jut, hogy az „underclass” kialakulásának hipotézisét a neoliberális rendszerekből származó adatok nem támasztják alá, de neopatrimoniális rendszerekben van jel arra, hogy kialakul egy társadalom alatti társadalom, a társadalom tehát „kettészakad”. Mitev eredményei konzisztensek Domanski tanulmányával, úgy találja, hogy nagyobb mérvű és mélyebb a szegénység a neopatrimoniális rendszerekben, mint a neoliberális rezsimekben.

Személyes véleményem szerint kutatásunk főbb eredményei a következők:

Ebben a számban egyik tanulmány sem foglalkozott azokkal az adatokkal, melyeket a kérdőíves felmérésünk során a szegénység „történetéről” gyűjtöttünk össze, holott az e kérdésekre kapott válaszok igen érdekesek. A személyes interjúk során több kérdést tettünk fel arra vonatkozóan, hogy válaszadóink milyen mérvű szegénységet tapasztaltak életük különböző szakaszaiban. Ilyen „retrospektív”, múltra

visszatekintő kérdésekkel tudakoltuk, hogy amikor válaszadóink 14 évesek voltak, emlékezetük szerint szegények voltak-e, ugyanezeket a kérdéseket feltettük 1988-ra és 2000-re is. Tudomásunk szerint ez az egyetlen adatbázis, amelyik hat országra ilyen szisztematikusan próbálta feltérképezni, hogy (2000-ben) miként emlékeznek vissza a kommunizmust „túlélők” életükre és az államszocializmusra. Az e kérdésekre adott válaszokból természetesen nem tudjuk rekonstruálni a szocializmus történetét: a 2000-ben még élő, de, mondjuk, az ötvenes években 14 éves korba lépők nem képezik az ötvenes évek népességének a mintáját (de még csak az akkor 14 évesé érők mintáját sem), de e válaszok arról jó képet adnak, hogy mi 2000-ben az emberek „emléke” a szocializmusról. Itt tehát nem a szocializmus történetéről van szó, hanem a szocializmust túlélők emlékeiről. Az eredmények e megszorítások ellenére rendkívül érdekesek. Mindenekelőtt kivétel nélkül minden országban a megkérdezettek úgy emlékeznek, hogy 1988-ban az életük jobb volt, mint 2000-ben. Továbbá ismét kivétel nélkül minden országban valamennyi – 1988 előtt 14 éves kort elért – kohorsz tagjai úgy emlékeznek, hogy 14 éves korukban szegényebben voltak, mint 1988-ban. Az is figyelemre méltó, hogy bár 1988-ra emlékezve a megkérdezettek különböző életszínvonalról számolnak be – a magyarok kevesebb szegénységre emlékeznek, mint a többi országban élők, a lengyelek, oroszok, románok a bolgároknál, illetve a szlovákoknál kevésbe festik rózsaszínűre életkörülményeiket 1988-ra vonatkozóan –, ennek ellenére 1988-ban az országok közötti különbségek mérsékeltek voltak. Válaszadóink emlékezete szerint 1988-ban a volt szocialista országok közelebb voltak egymáshoz életszínvonalukat tekintve, mint amikor válaszadóink 14 évesek voltak. Magyarán: válaszadóink a szocializmust úgy élték meg, mint egy olyan korszakot, mely során az országok közötti különbségek ugyan meg nem szűntek, de azért mérséklődtek.

Az országok közötti különbségeket kutatva igyekeztünk felmérni azt is, hogy mi történt e vonatkozásban a posztkommunizmus első évtizedében. 1993-ban Donald Treimannal végeztünk egy szinte ugyanezekre az országokra kiterjedő kutatást, amikor ugyanazokat az életkörülményekre irányuló kérdéseket tettük fel 1993-ra és 1988-ra vonatkozóan. Most tehát módunk nyílik nyílik azt is megvizsgálni, 1993 és 2000 között romlott-e vagy javult-e a válaszadóink helyzete. Adataink azt mutatják, hogy 1993-ban az emberek valamennyi országban körülbelül hasonló módon ítélték meg életkörülményeik romlását 1988-hoz viszonyítva. 2000-re azonban ez a trend megváltozik. Azokban az országokban, ahol neoliberális reformot hajtottak végre (Lengyelországban és Magyarországon), valamelyest csökken azoknak az arányszáma, akik a helyzetüket 1988-hoz képest romlónak ítélik meg, míg a neopatrimoniális rendszerekben válaszadóink életszínvonaluk további számottevő romlásáról számolnak be. 2000-ben a neoliberális rezsimekben a válaszadók kisebb arányban gondolják, mint 1993-ban, hogy rosszabbul élnek, mint 1988-ban éltek. A neopatrimoniális rendszerekben az ilyen választ adók arányszáma lényegesen nő 1993-hez képest. Vagyis míg az átmenet „társadalmi árát” tekintve 1993-ban nem volt számottevő különbség az országaink között, 2000-re olló nyílik a neoliberális és neopatrimoniális kapitalizmusok között.

Bulgáriában, Magyarországon és Lengyelországban felmértük az országok közötti szegénységbeli különbségeket, és az országokon belül a romák és nem romák közötti szegénységbeli különbségeket is. Azt találtuk, hogy az országok közötti különbségek csaknem olyan nagyok, mint az etnikai csoportok közötti különbségek.

Így például a magyar romák csak valamivel szegényebbek, mint a nem roma bolgárok. Ugyanakkor valamennyi országban a romák igencsak túl vannak reprezentálva a legszegényebbek között. Ha azonban a legszegényebbek etnikai összetételét vizsgáljuk, akkor a kép megváltozik. A legszegényebbek nagyobb része nem roma. A romák nagy része tehát nagyon szegény, de a nagyon szegények nagy része mégsem roma. A szegénykérdés tehát nem roma kérdés, bár a romák legégetőbb problémája a szegénység. Ennek ellenére minden országban akadnak jó számban romák, akik egyáltalán nem szegények. Romániában hallottam a szólásmondást: gazdag, mint egy cigány! Ha azt firtatjuk, mi magyarázza a roma népesség társadalom alá süllyedését, illetve azt, hogy a cigányok közül mégis kik tudnak fennmaradni, vagy akár még fel is emelkedni, előfeltevésünk az, hogy azok a romák, akik megtartották hagyományos kultúrájukat, mintha jobban boldogulnának az átmenet időszakában. Az államszocializmus asszimilációs politikája, ami a cigányságot a társadalom legaljára integrálta (a társadalom olyan talpazatába, amely alól a posztkommunista deindusztrializációval kiesett az alap), mintha a lehető legrosszabb megoldás lett volna. A lumpen sorba süllyedt, korábban nehézipari segédmunkásként „integrált”, de hagyományos kultúráját elvesztett cigányság rosszabbul járt, mint – mondjuk – az a kalderash cigány, aki megőrizte a hagyomány bizonyos elemeit. Ezzel a megjegyzéssel nem romantizálni kívánom a cigányság kultúráját, de relativizálni igen a minden áron történő asszimilációs politikák hosszabb távú eredményeit.

Végül azt is kutattuk, van-e jele annak, hogy a szegénység feminizálódik az átmenet korszakában: mutatják-e adataink, hogy a nők inkább lesznek szegények, mint a férfiak? Figyelmünket a női háztartásfővel rendelkező családokra koncentráltuk. Feministák érvelnek azzal, hogy nők a családon belül is jobban szenvedhetnek a szegénységtől, mint a férfiak, vagyis férfi háztartásfővel rendelkező családokban is előfordulhat a szegénység feminizálódása. Ezt nem vitatom. Aligha kétséges, hogy szegény családokban a férfiak gyakran aránylag védve vannak a szegénység terhetétől. Gyakran az asszonyoknak kell küzdeniük, hogy a férfiak ne kaparintsák meg a családba befolyó jövedelmet – fizetést, nyugdíjat, vagy akár a családi pótlékot is –, s ne használják azt saját egyéni fogyasztásukra, a család élelmezésének a gondját az asszonyokra hárítva. A családi pótlékot a kocsmába hordó férfi s a gyerekeinek élelemért küzdő anyja nem ismeretlen a szegény családokban. Ennek ellenére nem ésszerűtlen az a feltevés, hogy tartós feminizáció a felbomlott családokban mélyebb és gyakoribb, arról nem is beszélve, hogy a családon belüli férfi-női különbségek kvantitatív módszerekkel való mérése nehéz feladat, s a mi kérdőíves felmérésünk erre alkalmatlannak bizonyult. Nos, visszatérve a női háztartásfővel rendelkező háztartások elnyomorodására, megállapíthatjuk, hogy neopatrimonális rendszerekben ilyen jellegű feminizáció kimutatható, de neoliberais rendszerekben nem tudunk kimutatni számottevő különbséget férfi és női háztartásfővel rendelkező családok elszegényedési fokában. Meglepő módon a neoliberais rezsimek inkább megőrizték a szociális védőhálójukat. Fodor Éva, Christy Glass és Janette Kawachi kutatásai pedig azt mutatják, hogy a szegénység feminizációja legszorosabban a jóléti állam hiányával függ össze.